

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 41 (2013)

Αφιέρωμα: Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης

Η ιδιότητα του πολίτη από την Αρχαιότητα έως τη σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδοχή της: ιστορική εξέλιξη, χωροχρονικές εκφάνσεις και συνοδευτικές αξίες

Δημήτρης Ν. Καλογιάννης

doi: [10.12681/hpsa.14541](https://doi.org/10.12681/hpsa.14541)

Copyright © 2017, Δημήτρης Ν. Καλογιάννης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλογιάννης Δ. Ν. (2017). Η ιδιότητα του πολίτη από την Αρχαιότητα έως τη σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδοχή της: ιστορική εξέλιξη, χωροχρονικές εκφάνσεις και συνοδευτικές αξίες. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 41, 140–164. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14541>

Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ, ΧΩΡΟΧΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

Δημήτρης Ν. Καλογιάννης*

Κάθε συζήτηση για το περιεχόμενο μιας σύγχρονης ευρωπαϊκής εκδοχής της ιδιότητας του πολίτη είναι χρήσιμο να ανατρέξει σε προηγούμενες εκφάνσεις της εν λόγω ιδιότητας. Και αυτό διότι η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη δεν αποτελεί προϊόν παρθενογένεσης, αλλά έχει ως παρακαταθήκη παλιότερα μοντέλα, όπως αυτά εμφανίστηκαν ήδη από την αρχαία Αθήνα. Υπό το πρίσμα αυτό ο στόχος της μελέτης είναι διττός: επιχειρούνται αφενός η ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που αποτελούν το ιστορικό υπόβαθρο της σύγχρονης έννοιας του πολίτη και αφετέρου η διερεύνηση του τι είδους μοντέλο πολίτη προωθείται από τους υπερεθνικούς και διακυβερνητικούς θεσμούς της Ε.Ε. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα προκύπτει ότι από τους διακυβερνητικούς θεσμούς θεομοθετείται μια τυπική και παράγωγη ιδιότητα του πολίτη, ενώ από τους υπερεθνικούς προωθείται μια ενεργή εκδοχή του.

Η μελέτη επιδιώκει να εξετάσει την έννοια του πολίτη ως προς την ιστορικο-εξελικτική της προοπτική και τις κοινωνικοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις της. Δύο θεωρητικές παραδοχές μάς προτρέπουν να διατρέξουμε προς τα πίσω την έννοια: η πρώτη είναι εκείνη του Parsons που υποστηρίζει ότι οι δυτικές κοινωνίες μοιράζονται μια κοινή προέλευση και εμπεριέχουν πολιτισμικές δομές από «*κοινωνίες-φυτώρια*», όπως οι αρχαίες ελληνικές,¹ η δεύτερη είναι εκείνη της Farrar που επισημαίνει ότι η πολιτική πρέπει να διερευνάται

* Ο Δημήτρης Ν. Καλογιάννης (ΜΑ, Med) είναι καθηγητής της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας και υποψήφιος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. T. Parsons, *Societies: Evolutionary and comparative perspective*, Prentice-Hall, New Jersey 1966, σ. 21.

και να ερμηνεύεται ιστορικά και αντιστρόφως η ιστορία πολιτικά.²

Κατ' αρχάς θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα διάφορα μοντέλα που εμφανίστηκαν στο πέρασμα των αιώνων ήσαν απόρροια και κατασκευή των γενεσιουργών κοινωνιών, εξυπρέτησαν συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες και στόχευαν στη διαφύλαξη και πρόοδο της κοινωνίας που τα ανέδειξε και τα θεσμοθέτησε. Ο Manville σημειώνει ότι αυτή η αναγνώριση δεν υπονομεύει κατ' ουδένα τρόπο την αξία της σκιαγράφησης ενός εξελικτικού πλαισίου για να κατανοήσουμε την πορεία και την εξέλιξη μιας κοινωνικοπολιτικής έννοιας όπως είναι η ιδιότητα του πολίτη.³ Ως εκ τούτου για την ανάλυση του ακολουθεί επελέγησαν το αθηναϊκό, το ρωμαϊκό και το γαλλικό μοντέλο πολίτη, τα οποία αποτελούν τους ιστορικούς προγόνους του πολίτη της νεωτερικότητας.

Ο δεύτερος άξονας μελέτης είναι πιο σύγχρονος και εστιάζει στις συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που καθιέρωσαν την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και στις διαδικασίες και τις ενέργειες που προωθήθηκαν ως σήμερα από τα θεσμικά της όργανα, με πρώτη και κύρια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ώστε να καταστεί ενεργός πραγματικότητα η επονομαζόμενη *μεταεθνική* ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη. Σε αυτό το στάδιο επιχειρείται να διερευνηθεί μέσα από τα θεσμικά ευρωπαϊκά κείμενα το είδος του μοντέλου που προωθείται τόσο ως προς την τυπική-νομική όσο και ως προς την ενεργή διάστασή του.

1. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΗ

Ο όρος «ιδιότητα του πολίτη» αποτελεί απόπειρα απόδοσης του αγγλικού όρου citizenship (γαλλικά: citoyenneté, γερμανικά: Burgerschaft, ιταλικά: cittadinanza), ο οποίος καθιερώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση με το άρθρο 8 της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Παρά το γεγονός ότι η έννοια citizenship είναι έμπλεη πολιτικού, ιστορικού και φιλοσοφικού περιεχομένου και έχει τύχει πληθώρας αναλύσεων, στην ελληνική γλώσσα δεν έχει αποδοθεί με όρο που να είναι κοινά αποδεκτός.⁴ Μέχρι και σήμερα στις ελληνικές ακαδημαϊκές δημο-

2. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 14.

3. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 29.

4. Βλ. Σ. Παντίδης - Γ. Πασιάς, *Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση. Όψεις, θεωρήσεις, προβληματισμοί*. τόμ. Α', Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 141.

σιεύσεις αποδίδεται είτε περιφραστικά ως *ιδιότητα του πολίτη*⁵ είτε μονολεκτικά ως *πολιτειότητα*.⁶ Στην ελληνική μετάφραση του κειμένου της Συνθήκης του Μάαστριχτ αποδίδεται περιφραστικά με το εναλλακτικό «ιθαγένεια της Ένωσης» και έκτοτε μεταφράζεται έτσι στις ελληνικές εκδόσεις των θεσμικών κειμένων.⁷ Στην εργασία αυτή υιοθετείται η λιγότερο αμφιλεγόμενη περιφραστική απόδοση «ιδιότητα του πολίτη» – ο όρος *ιθαγένεια* αποφεύγεται καθώς αναφέρεται περιοριστικά στον νομικό δεσμό κράτους-πολίτη.

Ξεκινώντας τη διασαφήνιση της έννοιας του πολίτη δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε το μονίμως εμφανιζόμενο δισδιάστατο που έχει σε όλες τις ιστορικές της εκφάνσεις:⁸ 1) ο πολίτης εμπεριέχει κατ' αρχάς την *ιδιότητα μέλους* (πολιτικονομικό καθεστώς) σε μια πολιτική κοινότητα και την απορρέουσα εξ αυτής *ισότητα όλων* όσων μετέχουν στην πολιτική κοινότητα, σε σχέση με τα δικαιώματα και τα καθήκοντα που υποδηλώνει το καθεστώς αυτό· 2) η έννοια του πολίτη δηλώνει επίσης την ενεργή εκδήλωση αυτής της ιδιότητας, δηλαδή τη *συμπεριφορά* προς την κοινότητα, η οποία χαρακτηρίζει τον καλό και υπεύθυνο πολίτη – δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ιδανικό της πολιτικής αρετής, όπως αυτή υποστασιοποιείται από την ισχύουσα κοινωνική ηθική. Η ιδιότητα του πολίτη ως καθεστώς θεσμοθετείται από τον νόμο, ο οποίος παρέχει το κανονιστικό πλαίσιο και ορίζει τις διαδικασίες για το ποιος πληροί τις προϋποθέσεις να συμπεριληφθεί στο σώμα των πολιτών.

Ο Marshall ορίζει την ιδιότητα του πολίτη ως «μια κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους όσοι είναι πλήρη μέλη μιας κοινότητας» και χαρακτηρίζεται από την ισότητα των πολιτών ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις

5. Βλ. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 42-43. Βλ. επίσης Λ. Μπαλτσιώτης, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντι)φράσεις μιας αδιέξοδης πολιτικής», στο Μ. Παύλου - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης - Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Κριτική, Αθήνα 2004, σ. 303-337. Βλ. τέλος Δ. Χριστόπουλος - Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Ιδιότητα του πολίτη: πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, Πατάκης, Αθήνα 2012.

6. Βλ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Πολίτης και πόλις: έννοια και τυπολογία της «πολιτειότητας»*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σ. 12-20. Βλ. επίσης του ίδιου, «Για μια τυπολογία της πολιτειότητας», στο Α. Καζαμίας - Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και πολίτης. Η παιδεία του πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του κόσμου*, Ατραπός, Αθήνα 2003, σ. 63-80.

7. Βλ. π.χ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Έκθεση για την ιθαγένεια της Ένωσης*, Βρυξέλλες, 21/12/21993, COM (93) 702 τελικό.

8. Βλ. D. Gosewinkel, «Citizenship, historical development of», στο N.J. Smelser - P.B. Baltes (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2001, σ. 1852.

τους έναντι της πολιτείας.⁹ Ο ορισμός αυτός είναι δυνητικά παθητικός, καθώς «κάποιος μπορεί να έχει την ιδιότητα του πολίτη και να μην κάνει τίποτε με αυτή, εκτός από την εκπλήρωση των ελάχιστων νομικών απαιτήσεων».¹⁰ Αυτό που λείπει δηλαδή εδώ είναι η έννοια της συμμετοχής στις πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες. Και στους δύο ορισμούς εμπεριέχεται μία έννοια ενσωμάτωσης ως προς εκείνους που εντάσσονται και μια έννοια αποκλεισμού ως προς εκείνους που μένουν απ' έξω. Η ενσωμάτωση ενός πολίτη στην πολιτική κοινότητα του παρέχει αυτομάτως μια πλεονεκτική θέση έναντι των υπολοίπων και ως εκ τούτου η ιδιότητα του πολίτη είναι προνομιακή, ενώ ως προς τη διάσταση του αποκλεισμού είναι καθεστώς ανισωτικό.

2. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

Εκείνο που ταξινομεί πάντα πρώτους τους Αθηναίους σε μια ιστορική αναδίφηση της έννοιας του πολίτη είναι το γεγονός ότι πρώτοι αυτοί στην ιστορία του κόσμου επινόησαν, βίωσαν και προβληματίστηκαν σχετικά με την έννοια και τους θεσμούς της δημοκρατίας. Η αθηναϊκή δημοκρατία έδωσε τη δυνατότητα σε όλους, ανεξαρτήτως τάξης και εισοδήματος, να επιδιώξουν τους δικούς τους στόχους, να οικοδομήσουν πολιτικά τους σκοπούς τους και να ξανασκεφτούν θεωρητικά τις ενέργειες τους, έτσι ώστε να θεωρούνται ως οι θεμελιωτές της πολιτικής σκέψης και φιλοσοφίας.¹¹ Οι Αθηναίοι είναι οι πρώτοι που συνδύασαν τις νομικές διατάξεις της ιδιότητας του πολίτη με μια πολιτική θεωρία περί αρετών και θεσμών. Η νομική πλευρά της ιδιότητας του πολίτη συνδεόταν πρακτικά με τη δημοκρατία, μέσω των πολιτικών αρετών του «ενεργού πολίτη», αυτού που «μετέχει της πόλεως». Αυτή ακριβώς η συναίρεση νομικού πλαισίου και πολιτικού ιδεώδους κατέστησε εκείνη την εκδοχή πολίτη ως πρότυπο.¹²

Κατ' αρχάς η αθηναϊκή ιδιότητα του πολίτη εμπεριείχε δύο θεμελιώδεις έννοιες χωρίς τις οποίες η δημοκρατικότητά της δεν θα ήταν νοητή: την *ισότητα* και την *ελευθερία*. Οι έννοιες αυτές συνυπήρχαν και αποτελούσαν προϋπόθεση η μία της άλλης.¹³ Το πολίτευμα πιθανολογείται ότι ονομαζόταν αρ-

9. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, ό.π., σ. 62.

10. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 5.

11. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 15.

12. D. Gosewinkel, «Citizenship, historical development of», ό.π., σ. 1853.

13. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy: A Habermasian approach», *The European Legacy*, τόμ. 15, τχ. 7, 2010, σ. 863.

χικά όχι δημοκρατία, αλλά «ισονομία», ονομασία που υποδήλωνε τον νεωτερισμό του· επρόκειτο δηλαδή για πολίτευμα κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η ισότητα (ισο-νομία) και όχι η εξουσία ή η αρχή (-κρατία, -αρχία).¹⁴ Η ισότητα των πολιτών μεταξύ τους οριζόταν ως τέτοια, τόσο ως προς την απόστασή τους από τον νόμο όσο και ως προς τον βαθμό συμμετοχής τους στους δημοκρατικούς θεσμούς και συγκεκριμένα στις διαδικασίες θέσπισης και λειτουργίας τους. Η αρχή της ισότητας ως προς τη συμμετοχή και την άσκηση καθηκόντων ήταν δυϊκή και υπαγόρευε την *ισότητα σε αριθμό* και την *ισότητα με βάση την αξία*.¹⁵ Για να κατοχυρωθεί η ισότητα σε αριθμό (ποσοτική), επινοήθηκε και θεσμοθετήθηκε από τον Κλεισθένη η γεωγραφική συμμετρία, δηλαδή ο χωρισμός της Αττικής σε 10 φυλές που συνιστούσαν ίσα σε μέγεθος εδαφικά, κοινοτικά και διοικητικά κέντρα. Η συμμετρία αυτή διακρινόταν επιπροσθέτως και από γεωγραφική ενότητα, καθώς κάθε φυλή ενσωμάτωνε τρεις δήμους: έναν από το άστυ, έναν από τα παράλια και έναν από το εσωτερικό. Οι φυλές μοιράζονταν τις πολιτικές αρμοδιότητες και τις ασκούσαν είτε εκ περιτροπής είτε με κατανομή.¹⁶ Η ισότητα ήταν επίσης απαλλαγμένη από κοινωνικούς και οικονομικούς προσδιορισμούς και διαφορές.¹⁷ Για να εξασφαλιστεί η ίση συμμετοχή, που μπορεί να κωλυόταν από τη βιοτική μέριμνα των φτωχότερων, ορίσθηκε αποζημίωση (μισθοφορία).¹⁸

Για να δημιουργηθεί ένα ήθος συμμετοχής και να διασφαλιστεί η αμεροληψία στην επιλογή των πολιτών που θα συμμετείχαν στα θεσμικά όργανα της δημοκρατίας θεοπίστηκε ο κλήρος, ένα μέτρο του Κλεισθένη με θρησκευτικές αναγωγές, που ήθελε τον Θεό να ορίζει ποιος ήταν κάθε φορά άξιος να συμμετέχει.¹⁹ Είχε ασφαλώς και προληπτική στόχευση καθώς απο-

14. Η λέξη «δημοκρατία» επινοήθηκε από τους αντιπάλους του πολιτεύματος, τους ολιγαρχικούς, για να του προσδώσει μειωτική σημασία. Συγκεκριμένα υποστήριζαν ότι δεν είναι ένα πολίτευμα ισότητας, αλλά μια νέα μορφή εξουσίας-κράτους, αυτού των πολλών, που δεν ήταν όμως το κράτος των αρίστων αλλά το κράτος του ανάγωγου όχλου. Βλ. και F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1995, σ. 136.

15. Βλ. J. de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1992, σ. 87.

16. Στο ίδιο, σ. 33.

17. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 54.

18. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 9. Βλ. επίσης J. de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, ό.π., σ. 34. Τέλος, P. Vidal-Naquet, *Οι Έλληνες, οι ιστορικοί, η δημοκρατία. Η μεγάλη απόκλιση*, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 270.

19. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 20.

σκοπούσε α) στη διαφύλαξη της πολιτικής υγείας της δημοκρατίας και β) στην ευρύτερη κατανομή της λαϊκής κυριαρχίας.²⁰

Η τυφλή όμως κατανομή της εξουσίας υπέκρυπτε κινδύνους για την πόλη-κράτος της Αθήνας, ιδίως στον οικονομικό τομέα και στον πόλεμο, όπου απαιτούνταν ειδικές δεξιότητες και γνώσεις. Ως εκ τούτου, η ισότητα έλαβε ποιοτική διάσταση και συνδέθηκε με ένα βαθύ αξιακό περιεχόμενο οι ρίζες του οποίου ανέτρεχαν στην αριστοκρατική παράδοση της Αθήνας των αρχαϊκών χρόνων. Έγινε συνώνυμο της *αρετής*, ταυτίστηκε με τις αριστοκρατικές αξίες της ευγένειας, του θάρρους, της τιμής και της δόξας, που εκφράστηκαν με καθαρά δημοκρατικούς όρους στον *Επιτάφιο* του Περικλή.²¹ Κάθε πολίτης αναδεικνυόταν στα καίρια πολιτικά αξιώματα όχι γιατί τον ανέδειξε ο κλήρος, αλλά γιατί τον έφερε εκεί η προσωπική αρετή (*ἀπό ἀρετῆς προτιμᾶται*)²² που εμπεριέχει την έννοια της ικανότητας και είναι ομόρριζη της λέξης «*ἀριστος*». Η δημοκρατία των κλασικών χρόνων δεν ισοπέδωνε την αξιοκρατία, αλλά προλάμβανε τις σύμφυτες αρνητικές εκδοχές και αδυναμίες της και συναιρούσε δημοκρατικές και αριστοκρατικές αξίες.²³ Αυτή η εκδοχή της δημοκρατίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ταξικά μεροληπτική, καθώς ο Περικλής οπεύδει να διευκρινίσει ότι η προϋπόθεση της αρετής δεν εμποδίζει τον φτωχό να εκλεγεί και να συμβάλει στο κοινό συμφέρον, αρκεί να μπορεί να το κάνει (*ἔχων δέ τι ἀγαθόν δρῶσαι τὴν πόλιν*).²⁴

Η έννοια της ισότητας δεν θα είχε καμία αξία σε μια τέτοια δημοκρατία, αν δεν συνοδευόταν από ελευθερία, τόσο πολιτική όσο και ατομική. Αυτή είναι μια διχοτομία της ελευθερίας –την οποία όρισαν οι ίδιοι οι Αθηναίοι– με σημείο αναφοράς το πεδίο δράσης του ατόμου. Ο αθηναίος πολίτης ανέπτυσε ελεύθερα την προσωπικότητά του στην ιδιωτική του ζωή (*προσομιλεῖ ἀνεπαχθῶς*),²⁵ γεγονός το οποίο ενισχυόταν από την απουσία καταναγκαστικής, κρατικά επιβεβλημένης πθικότητας.²⁶ Χαρακτηριστικό της ατομι-

20. Με τον κλήρο θεωρείτο ότι αποτρέπονταν οι ραδιουργίες που μετέρχονται οι πολιτικοί προκειμένου να εκλεγούν, και περιοριζόταν η δημιουργία αλαζονικής και καθεστωτικής συμπεριφοράς από τη συνεχή επανεκλογή. Βλ. J. de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, ό.π., σ. 35.

21. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 55-56.

22. Θουκυδίδης, *Περικλέους Επιτάφιος*, Κεφ. 37, στ. 6-7.

23. Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 1988, σ. 26-27.

24. Θουκυδίδης, *Περικλέους Επιτάφιος*, Κεφ. 37, στ. 7-8.

25. Στο ίδιο, στ. 11-12.

26. Βλ. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy...», ό.π., σ. 859.

κής ελευθερίας είναι ότι δεν ασκούσε ποτέ δίωξη η πολιτεία αλλά ο ίδιος ο πολίτης που είχε υποστεί επίθεση ή προσβλητική συμπεριφορά από κάποιον συμπολίτη του. Αυτή η ελευθεροφροσύνη συνέβαλε ώστε η δημόσια σφαίρα να μη θεωρείται ασυνέχεια της ιδιωτικής, να αποφευχθεί το πνεύμα του ατομικισμού και της επιδίωξης του ίδιου συμφέροντος και εν τέλει δημόσιος και ιδιωτικός τομέας να αλληλεπιδράσουν. Η δυναμική αυτή συμφιλίωση της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας και της κοινοτικής ζωής έδωσε ως παράγωγα αφενός τη δημοκρατία και αφετέρου την ελευθερία.²⁷ Η απουσία όμως κανονιστικής παρέμβασης στην ιδιωτική ζωή μπορεί να συνεπαγόταν την αουδοσία στη δημόσια, πράγμα που αποτρεπόταν από τον εσωτερικό σεβασμό που έτρεφε ο αθηναίος πολίτης στους νόμους (*διά δέος*),²⁸ διότι οι νόμοι τον προστάτευαν από την αδικία (*ἀπ' ἀφελία τῶν ἀδικουμένων*).²⁹

Η ελευθερία στους Αθηναίους οριζόταν αντιθετικά προς την κατάσταση του δούλου και περιγραφόταν με αριστοκρατικούς όρους: *σχόλη*, *απελευθέρωση από τον καταναγκασμό της εργασίας* και *αυτάρκεια*, καθώς οι αγροτικές και οι μισθωτές εργασίες θεωρείτο ότι εμπόδιζαν την ενασχόληση με τα πολιτικά πράγματα. Ωστόσο η αθηναϊκή δημοκρατία αντιστάθμιζε αυτή την αδυναμία με την καταβολή μισθών σε όσους αναλάμβαναν διοικητικά αξιώματα και συμμετείχαν στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου. Έτσι ο πιο ταπεινός πολίτης αιρόταν από τη μειονεκτική του θέση, έπραττε κατ' επιθυμίαν, αλληλεπιδρούσε και συνέβαλε στο συλλογικό αγαθό.³⁰ Είχε μάλιστα και κίνητρο για ηθική δράση που απέρρεε από τα οφέλη της συμμετοχής, όπως οι πρώτοι αθηναίοι νεκροί του Πελοποννησιακού πολέμου.³¹

Οι πολιτικές ελευθερίες από την άλλη, που εξασφάλιζαν την ισότητα στη συμμετοχή, αναφέρονταν στο δικαίωμα ελευθερίας λόγου (*μετά παρρησίας*) στην εκκλησία του Δήμου και στην ισοχρονική εκφορά λόγου (*ισσηγορία*). Η διαβουλευτική αυτή σύλληψη της δημοκρατίας διασφάλιζε την ελευθερία συμμετοχής των πολιτών με την αποδοχή συγκεκριμένων κανονιστικών συλλογισμών που υπαγόρευαν ότι όλοι οι πολίτες έχουν ίση πολιτική αξία, και με την προστασία της προσωπικής ασφάλειας έναντι προσβλητικής μεταχεί-

27. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 17.

28. Θουκυδίδη, *Περικλέους Επιτάφιος*, Κεφ. 37, στ. 13.

29. Στο ίδιο, στ. 15. Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, ό.π., σ. 33.

30. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 24-25.

31. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 15.

ρισης από ισχυρούς πολίτες.³² Οι ελευθερίες της παρρησίας και της ισηγορίας θεωρούνταν ουσιώδεις προνόμια των πολιτών, γεγονός που φαίνεται από το ότι οι Αθηναίοι δεν προέτασαν την ιδιωτική σφαίρα έναντι της δημόσιας. Ήταν αδιανόητο να ζησει κάποιος ως άνθρωπος έξω από την πολιτική κοινότητα, καθώς η συμμετοχή ήταν απαραίτητη για την επιβίωση. Η δε αυτοκυβέρνηση και διαβούλευση συνέβαλλαν στην εξασφάλιση αγαθών, αποτελούσαν έκφραση της αυτονομίας κάθε πολίτη και διασφάλιζαν την κοινωνική τάξη που με τη σειρά της προάσπιζε την ελευθερία των μελών της.³³ Η ελευθερία τελικά ήταν συλλογικό κτήμα του σώματος των πολιτών οι οποίοι θεωρείτο ότι, όταν συμμετέχουν ενεργά στη λήψη αποφάσεων, διασφαλίζουν την ελευθερία της πόλης αλλά και την ατομική τους ελευθερία.

Αυτό που καταχωρίζεται ως αρνητικό του αθηναϊκού μοντέλου πολίτη είναι η αποκλειστική σύλληψη του σώματος των πολιτών. Συγκεκριμένα η ιδιότητα του πολίτη απονεμόταν με νόμο του Περικλή (451-450 π.Χ.) μόνο στους άρρενες κατοίκους, άνω των 18 ετών, που προέρχονταν εξ αθηναίου πατρός και εξ αθηναίας μητρός, γεγονός το οποίο θεωρήθηκε ως η μόνη και έσχατη εισβολή της πολιτείας στον ιδιωτικό οίκο των Αθηναίων.³⁴ Η πολιτογράφηση γινόταν με βάση το δίκαιο του αίματος (*ius sanguinis*) και εξαιρούσε τους ξένους, τους μέτοικους, τους δούλους και τις γυναίκες. Ο Bengtson παρατηρεί ότι «όσο πιο ριζοσπαστική γινόταν η αθηναϊκή δημοκρατία, τόσο πιο ανεπαρκής εμφανιζόταν προς τα πλατιά στρώματα των κατοίκων που δεν είχαν γνήσια αττική καταγωγή».³⁵ Τέλος οι Αθηναίοι ήταν οι πρώτοι που υιοθέτησαν την παθητική μορφή πολίτη. Συγκεκριμένα οι γυναίκες θεωρούνταν πολίτιδες, αλλά δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Συμμετείχαν μόνο σε κοινωνικά γεγονότα, όπως λατρευτικές εκδηλώσεις, μυστικές τελετές, γιορτές και αξιώματα θρησκευτικής ιεραρχίας, γεγονός που υποδεικνύει τη μερική ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία των πολιτών.³⁶

32. Βλ. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy: A Habermasian approach», *ό.π.*, σ. 858.

33. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, *ό.π.*, σ. 29.

34. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, *ό.π.*, σ. 23-24.

35. Η. Bengtson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Μέλισσα, Αθήνα, 1991, σ. 187.

36. Βλ. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy: A Habermasian approach», *ό.π.*, σ. 861.

3. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η Ρώμη στη μακρόχρονη πορεία της διήνυσε τρία πολιτειακά στάδια: το *δημοκρατικό*, το *αυτοκρατορικό* και το *απολυταρχικό* που αντιστοιχούν σε αντίστοιχα στάδια της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη: το *ομοσπονδιακό*, το *αυτοκρατορικό* και το *απολυταρχικό*.³⁷ Οι Ρωμαίοι ωστόσο αποκαλούσαν το πολίτευμά τους *res publica* (πολιτεία) ακόμη και μετά την εποχή του Οκταβιανού Αύγουστου, όταν οι αυτοκράτορες είχαν ήδη αναλάβει όλες τις εξουσίες της Συγκλήτου· αυτό οφείλεται στο ότι το πολίτευμά τους δεν προσδιοριζόταν με πολιτειακούς όρους, αλλά ως μια κοινότητα πολιτών που συνδέονταν μεταξύ τους με βάση τη *δικαιοσύνη*, την *ελευθερία* και το *κοινό συμφέρον*.³⁸

Η ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη είναι νομική, πιο σύνθετη από την αθηναϊκή και συνιστά εργαλείο επέκτασης της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Οι Ρωμαίοι συγκεκριμένα οδηγήθηκαν στο αυτοκρατορικό μεγαλείο με την εκχώρηση του δικαιώματος του ρωμαίου πολίτη σε άτομα εκτός της εδαφικής επικράτειας της πόλης της Ρώμης, και αυτό γιατί διέκριναν το όφελος από μια ομοσπονδιακή συνεργασία με τις πόλεις-κράτη του Λατίου αρχικά και έπειτα όλης της ιταλικής χερσονήσου.³⁹ Μέσα από μια σειρά διμερών συμφωνιών με τις λατινικές πόλεις (4ος αιώνας) η Ρώμη ενίσχυε την ηγεμονική της θέση εκχωρώντας ως ανταλλάγματα την πολιτογράφηση στη ρωμαϊκή πολιτεία και τη διατήρηση των τοπικών δημοτικών θεσμών. Σε όσες πόλεις δεν εκχωρείτο το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη επιφυλασσόταν ένα καθεστώς μερικής πολιτογράφησης που περιλάμβανε πλήρη κοινωνικά δικαιώματα. Όλες οι λατινικές πόλεις διατηρούσαν την τοπική τους αυτονομία, ενώ οι πολίτες αυτών των πόλεων με τη διαμονή τους στη Ρώμη, αποκτούσαν πλήρη ιδιότητα πολίτη, παραμένοντας ταυτόχρονα πολίτες του τόπου τους.⁴⁰ Είναι η πρώτη ιστορικά εμφάνιση του φαινομένου της *διπλής ιδιότητας του πολίτη*, που διατηρήθηκε ως τέτοιο σε όλη την ιστορική διαδρομή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

37. Ο McDonald ονομάζει το πρώτο στάδιο της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη ομοσπονδιακό, λόγω της πολιτικής και στρατιωτικής συνεργασίας που ανέπτυξε η Ρώμη με τις πόλεις-κράτη της πεδιάδας του Λατίου, προκειμένου να επιβάλει την ηγεμονία της. Βλ. Α.Η. McDonald, «The Roman citizenship», *Australian Historical Studies*, τόμ. 2, τχ. 8, 1943, σ. 253.

38. Βλ. E.D. Digeser, «Citizenship and the roman *res publica*: Cicero and christian corollary», *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, τόμ. 6, τχ. 1, 2003, σ. 5.

39. Βλ. Α.Η. McDonald, «The Roman citizenship», *ό.π.*, σ. 240-241.

40. Στο ίδιο, σ. 241-242.

και αποτέλεσε το μυστικό της πολιτικής επιτυχίας και της σταθερότητάς της. Τον 1ο αιώνα π.Χ. μέσα από αιματηρές διεκδικήσεις των Ιταλικών πόλεων το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη αποδόθηκε σε όλη σχεδόν την Ιταλία. Η διεκδικησή του από τους Ιταλούς υπαγορευόταν από το γεγονός ότι συνιστούσε προνομιακό πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς. Αργότερα το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη χορηγήθηκε με διάταγμα του Καρακάλλα (212 μ.Χ.) σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, η οποία δέσμευσε τους πολίτες σε ένα σύστημα υπακοής στον ρωμαϊκό νόμο και τους θεούς.⁴¹ Έκτοτε όμως η ποιότητα της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη ως προνομίου διαβρώθηκε.⁴²

Σύστοιχη με την έννοια του πολίτη ήταν και η έννοια της *δικαιοσύνης*. Η ιδιότητα μέλους συνδέοταν άρρηκτα με την πολιτεία, η οποία έπρεπε να παρέχει στον πολίτη προστασία από κάθε αυθαίρετη μεταχείριση εντός και εκτός Ρώμης.⁴³ Αν η πολιτεία δεν μπορούσε να επιβάλλει δικαιοσύνη, δεν θα μπορούσε να εμπνεύσει και σεβασμό σε εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς. Άρνηση απονομής δικαιοσύνης και ορθής μεταχείρισης σε ρωμαίους πολίτες εντός και εκτός συνόρων ήταν άρνηση της κυριαρχίας της Ρώμης. Η απονομή δικαιοσύνης ήταν αυτή που διασφάλιζε την ελευθερία των ρωμαίων πολιτών. Ελευθερία και δικαιοσύνη σφυρηλατήθηκαν μαζί, καθώς αποτελούσαν τον πυρήνα της έννοιας του πολίτη. Η ελευθερία και η ιδιότητα του πολίτη χορηγούνταν μάλιστα ως αμοιβές και προνόμια σε εκείνους που είχαν συμβάλει στη διαφύλαξη και σταθερότητα του πολιτειακού καθεστώτος και στην ακεραιότητα της Ρώμης.

Από το τελευταίο προκύπτει ότι η έννοια του πολίτη στη Ρώμη δεν ήταν τόσο αποκλειστική ως προς την πολιτογράφηση όσο η αθηναϊκή εκδοχή. Ενώ δεν ενσωμάτωνε τις γυναίκες και τους δούλους, ωστόσο επέτρεπε στους τελευταίους να την αποκτήσουν, αρκεί να είχαν τις κατάλληλες ιδιότητες και να είχαν συνεισφέρει στο δημόσιο καλό (π.χ. αποτροπή συνωμοσίας εις βάρος της πολιτείας). Αν μάλιστα ένας ρωμαίος πολίτης απελευθέρωνε τον δούλο του και ακολουθούσε τις σωστές νομικές διαδικασίες, τότε αυτόματως ο απελεύθερος γινόταν ρωμαίος πολίτης.⁴⁴

41. Βλ. E.D. Digeser, «Citizenship and the roman res publica: Cicero and christian corollary», *ό.π.*, σ. 16.

42. D. Gosewinkel, «Citizenship, historical development of», *ό.π.*, σ. 1853.

43. Βλ. E.D. Digeser, «Citizenship and the roman res publica: Cicero and christian corollary», *ό.π.*, σ. 6-7.

44. Βλ. M. Kleijwegt, «Creating new citizens: freed slaves, the state and citizenship in early Rome and under Augustus», *European Review of History, Revue Européenne d'Histoire*, τόμ. 16, τχ. 3, 2009, σ. 319.

Από την άλλη πλευρά, ήταν αποκλειστική ως προς το ποιος μετείχε στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων κυρίως στα χρόνια της αυτοκρατορίας και της απολυταρχίας. Ο Alföldy αναφέρει ότι «το ηγετικό στρώμα αποτελείτο από τους κατόχους των σημαντικότερων συγκλητικών αξιωμάτων, καθώς και από την ομάδα των υψηλά ιστάμενων ιππέων, και στα τέλη της εποχής του Αυγούστου αριθμούσε μόλις γύρω στα 160 άτομα, ενώ στα μέσα του 2ου αιώνα μ. Χ. τα διπλάσια». ⁴⁵ Επρόκειτο για μια ολιγαρχικά κυβερνώμενη κοινωνία, στην οποία η χορήγηση της ιδιότητας του πολίτη ερχόταν ως επιβράβευση σε εκείνους που είχαν συμβάλει σε αυτή τη σταθερότητα, ενώ ο υπόλοιπος πληθυσμός στις επαρχίες περιοριζόταν σε ορισμένα κοινωνικά πλεονεκτήματα.

4. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Εν αρχή ην η Γαλλική Επανάσταση. Στα κοσμογονικά εκείνα χρόνια (1789-1793) εξελίχθηκε η ιδεολογία του νεωτερικού πολίτη και πρωτοκαθιερώθηκε ο θεσμός του. Κυριάρχησε δε για δύο αιώνες και αποτέλεσε το κεντρικό χαρακτηριστικό της νεωτερικής κοινωνικοπολιτικής δομής. ⁴⁶ Η έννοια του πολίτη έγινε ταυτόσημη με το έθνος-κράτος, δημιούργημα και αυτό των Ιακωβίνων. Ο κατεξοχήν θεωρητικός εμπνευστής της αναδυόμενης ιδιότητας του πολίτη ήταν ο Ρουσσώ. Το *Κοινωνικό Συμβόλαιό* του αποτέλεσε το ευαγγέλιο της Γαλλικής Επανάστασης, ενώ η πιο θεμελιώδης συμβολή του στην καθιέρωση της σύγχρονης δημοκρατίας ήταν η απόδοση της κυριαρχίας στον λαό. ⁴⁷ Η γενική βούληση, την οποία εκφράζει ο κυρίαρχος λαός, και οι αποφάσεις της, που ισχύουν ως νόμοι, καταγράφηκαν στο άρθρο 6 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (26 Αυγούστου 1789): «ο νόμος είναι η έκφραση της γενικής βούλησης».

Η γενική βούληση είχε ως προϋποθέσεις και θεμελιακές αξίες της την *ελευθερία*, την *ισότητα* και την *ανεκτικότητα*, και η Διακήρυξη, πιστή στις ρουσσωικές αξίες, ξεκινούσε με τη φράση: «Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και ίσοι στα δικαιώματα». Από αυτή τη φράση διαφαίνεται και η απήχηση της αγγλοσαξονικής παράδοσης των νομικών και

45. G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 255.

46. D. Heater, *What is citizenship?*, Polity Press, Cambridge 1999, σ. 4.

47. Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, 2η έκδοση, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 11.

συνταγματικών διασφαλίσεων των ατομικών ελευθεριών.⁴⁸ Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* ο Ρουσσώ απέδωσε μέσω της γενικής βούλησης συμμετοχική διάσταση στην έννοια του πολίτη, ο οποίος έχει ενεργό ρόλο στην κυρίαρχη εξουσία σε αντιδιαστολή με τον υπήκοο που απλώς υπακούει στους νόμους του κράτους.⁴⁹

Από τη Γαλλική Επανάσταση θα προκύψουν τέσσερις διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη που ανταποκρίνονται στις τέσσερις διαστάσεις της επανάστασης:⁵⁰ 1) *επανάσταση των αστών* (*bourgeois*), 2) *δημοκρατική*, 3) *εθνική* και 4) *γραφειοκρατική επανάσταση*. Η Γαλλική, ως επανάσταση των αστών, παρείχε το νομικό και κοινωνικό πλαίσιο για την καθιέρωση μιας νέας αστικής κοινωνίας η οποία διεκδικούσε την ισότητα ενώπιον του νόμου (ισοπολιτεία) και τη νομική κατοχύρωση εκτεταμένων ατομικών δικαιωμάτων (ανάμεσα στα οποία και η ατομική ιδιοκτησία), γεγονός που απηχούσε την επιρροή της φιλελεύθερης παράδοσης.⁵¹ Ως δημοκρατική επανάσταση κατοχύρωνε την κατοχή και την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς και τη συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας, γεγονός που απηχούσε τη ρουσσική ρεπουμπλικανική παράδοση. Ως εθνική επανάσταση δημιούργησε το έθνος-κράτος, που συνένιπτε με μια συγκεκριμένη γεωγραφική επικράτεια, και επινόπησε τον εθνικό πολίτη που ανήκε με άλλους ομοίους του σε ένα ομοιογενές εθνικό σώμα πολιτών. Ως γραφειοκρατική επανάσταση υπέβαλε σε άμεσο έλεγχο τον πολίτη, τον κατέστησε υπόχρεο φόρων και υπηρεσιών για τη διατήρηση του κράτους, το οποίο με τη σειρά του τού διασφάλιζε την ίδια του την ύπαρξη και την απόλαυση των προνομίων του.

Παρότι η Διακήρυξη αναφερόταν στα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, απέκλεισε τις γυναίκες από τη συμμετοχή στο σώμα των πολιτών, καθιστώντας τις παθητικούς πολίτες (*citoyens passifs*).⁵² Η έννοια του πολίτη από εκεί και ύστερα προσδιοριζόταν και νομιμοποιούνταν με βάση κατηγο-

48. Βλ. James Madison University, *The question of citizenship in the French Revolution*, 2002. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://jmu.edu/writeon/docs/2002/hancock.pdf>, προσπελάστηκε στις 9/12/2010.

49. Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 289.

50. W.R. Brubaker, «The French Revolution and the Invention of Citizenship», *French Politics and Society*, τόμ. 7, τχ. 3, 1989, σ. 34-35.

51. Στο ίδιο, σ. 35. Την προσίληψη στο ιδανικό της ελευθερίας, στην οικονομική της διάσταση, τη διέδιδαν οι αγγλομανείς με πρώτο τον Βολταίρο. Βλ. σχετικά P. Vidal-Naquet, *Οι Έλληνες, οι ιστορικοί, η δημοκρατία. Η μεγάλη απόκλιση*, ό.π., σ. 270.

52. Βλ. James Madison University, *The question of citizenship in the French Revolution*, ό.π.

ρίες κοινωνικής και οντολογικής υπαγωγής, όπως το φύλο ή η καταγωγή,⁵³ και αποκτούσε ένα αρσενικό πρόσημο μαζί με μια αποκλειστική-ενταξιακή χροιά που ενσωμάτωνε τους «όμοιους» και απέκλειε τον ενοχλητικό και επικίνδυνο «άλλο». Αποκτούσε δηλαδή μια *διακριτική* διάσταση που περιλάμβανε κανόνες και αρχές για το ποιοι εντάσσονται και ποιοι αποκλείονται.⁵⁴

Η ιδιότητα του πολίτη της νεωτερικότητας θεωρείται επίσης προϊόν της βιομηχανικής επανάστασης που δημιούργησε νέες ταξικές και οικονομικές ανισότητες. Αυτές με τη σειρά τους κατέστησαν τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ελλιπή για μια ουσιαστική ιδιότητα του πολίτη. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες του 19ου αιώνα τα πολιτικά δικαιώματα θεωρούνταν δευτερεύον προϊόν των ατομικών (δικαιώματα περιουσίας, ιδιοκτησίας κ.λπ.), καθώς μπορούσαν να τα απολαμβάνουν μόνο εκείνοι που είχαν να παρουσιάσουν οικονομικά επιτεύγματα. Η ιδιότητα του πολίτη στον 20ό αιώνα δεν μπορούσε να νοηθεί χωρίς αυτά, οπότε τα πολιτικά δικαιώματα κατοχυρώθηκαν πλήρως και για όλους.⁵⁵ Ατομικά και πολιτικά δικαιώματα όμως ήταν ίσα μόνο κατ' αρχήν, λόγω της έλλειψης οικονομικών ευκαιριών και των ταξικών προκαταλήψεων. Τα εμπόδια αυτά για μια πλήρη ιδιότητα του πολίτη μειώθηκαν με την έννοια «της ίσης κοινωνικής αξίας», ενώ τα συνδικάτα με κατοχυρωμένο πλέον το δικαίωμα ψήφου ως μέσο άσκησης πολιτικής πίεσης⁵⁶ και με τη μέθοδο της συλλογικής διαπραγμάτευσης αποσπούσαν κοινωνικά δικαιώματα μέσα από τη δημιουργία μιας δευτεροβάθμιας βιομηχανικής ιδιότητας του πολίτη.⁵⁷ Τα κοινωνικά δικαιώματα, που αφορούσαν τη διασφάλιση ενός μέσου επιπέδου οικονομικής ευημερίας, ασφάλειας και πλήρους συμμετοχής στην κοινωνική κληρονομιά, είναι εκείνα που ήρθαν να καλύψουν το κενό, μειώνοντας την ανισότητα και επιτυγχάνοντας μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή.⁵⁸ Στη διασφάλισή τους συνετέλεσε και ο φόβος της κομμουνιστικής επέκτασης, καθώς τα κράτη του Συμφώνου της Βαρσοβίας

53. U. Beck, *Democracy without enemies*, Polity Press, Cambridge 1998, σ. 73.

54. R. Bellamy - D. Castiglione - J. Shaw, «Introduction: From national to transnational citizenship», στο των ιδίων (επιμ.), *Making European citizens. Civic inclusion in a transnational context*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006, σ. 5.

55. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, ό.π., σ. 53.

56. M. Cohen - M. Hanagan, «Politics, industrialization and citizenship: Unemployment policy in England, France and the United States, 1890-1950», στο C. Tilly (επιμ.), *Citizenship, Identity and Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 91-92.

57. D. Heater, *What is citizenship?*, ό.π., σ. 14-15.

58. H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, ό.π., σ. 43, 80-81.

είχαν προχωρήσει προ πολλού στην κατοχύρωσή τους, παρέχοντας ένα κοινωνικό μοντέλο γοητευτικό για τις πιεζόμενες δυτικές εργατικές τάξεις. Μέσα από την κατοχύρωσή τους αναδύθηκε το κράτος πρόνοιας και εμφανίστηκε ένας καπιταλισμός με κοινωνικό πρόσωπο, που «αντιπροσωπεύει την πεφωτισμένη αναγνώριση ότι μόνο όταν οι άνθρωποι έχουν ένα αξιοπρεπές μέρος να μείνουν και μια ασφαλή εργασία μπορούν να λειτουργήσουν ως πολίτες που ασπάζονται τη δημοκρατία και την κάνουν πραγματικότητα».⁵⁹

Σε αντίθεση με τον Marshall, που θεωρούσε τα κοινωνικά δικαιώματα προϊόν ηθικής συναίνεσης και αντιστάθμιση των περιορισμών και των ανισοτήτων που επέβαλαν οι αγορές, οι Cohen και Hanagan υποστηρίζουν ότι αυτά αναδύθηκαν μέσα από πολιτικές διαιρέσεις, κοινωνική κινητοποίηση και κάρρευση των υπάρχουσών πολιτικών διευθετήσεων, ενώ ταυτόχρονα αναζωογόνησαν τις αγορές.⁶⁰ Η ωρίμανση της ιδιότητας του πολίτη στη διαδρομή της πρώτης νεωτερικότητας, «εδράζεται στην αντίθεση ανάμεσα στην ταξική δομή των καπιταλιστικών κοινωνιών και στις αξιώσεις για πολιτική συμμετοχή και ισουμία».⁶¹ Και αυτά όμως, όπως και τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα, εμπεριείχαν έμφυλες ανισότητες, καθώς η επέκταση της κοινωνικής ασφάλισης ευνόησε περισσότερο τους άνδρες παρά τις γυναίκες.⁶²

5. ΜΟΝΤΕΛΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Οι λειτουργικοί ορισμοί που δόθηκαν στην έννοια του πολίτη από τους πολιτικούς φιλοσόφους και πολιτικούς επιστήμονες είναι αντίστοιχοι με τα μοντέλα του πολίτη όπως ταξινομούνται σε μελέτες ακαδημαϊκών και ερευνητών.⁶³

59. U. Beck, *Democracy without enemies*, ό.π., σ. 58.

60. M. Cohen - M. Hanagan, «Politics, industrialization and citizenship: Unemployment policy in England, France and the United States, 1890-1950», ό.π., σ. 93.

61. M.W. Steinberg, «“The great end of all government...”: Working people’s construction of citizenship claims in early nineteenth-century England and the matter of class», στο C. Tilly, (επιμ.), *Citizenship, Identity and Social History*, ό.π., σ. 19-20.

62. M. Cohen - M. Hanagan, «Politics, industrialization and citizenship: Unemployment policy in England, France and the United States, 1890-1950», ό.π., σ. 92.

63. Βλ. G. Delanty, «Models of citizenship: Defining European identity and citizenship», *Citizenship Studies*, τόμ. 1, τχ. 3, 1997, σ. 289-291. Βλ. επίσης, M. Weerd - M. Gemmeke - J. A. E. Rigtter - C. Rij, *Indicators for monitoring active citizenship education. Research report for the European Commission, Directorate General/EAC*, Regioplan, Άμστερνταμ 2005, σ. 12-13.

Η ταξινόμηση προτάσσει το *φιλελεύθερο* (*liberal*) μοντέλο (ή μοντέλο δικαιωμάτων), που δίνει έμφαση στα ατομικά δικαιώματα και τις εκφάνσεις της ελευθερίας ως νομικές εκχωρήσεις του κράτους στον πολίτη, με σκοπό να τον προστατεύσει από τις αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας. Το φιλελεύθερο μοντέλο είναι μινιμαλιστικό, ισχνό και παθητικό, γιατί δίνει έμφαση στο ατομικό και νομικό καθεστώς των δικαιωμάτων και περιορίζει ουσιαστικά τη συμμετοχή του πολίτη μόνο στο δικαίωμα ψήφου για αντιπροσώπους.⁶⁴ Το *κοινοτιστικό* (*communitarian*) μοντέλο δίνει έμφαση στα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των πολιτών έναντι του κράτους (π.χ. καταβολή φόρων, στρατιωτική θητεία και εκπαίδευση). Η ουσία του συνοψίζεται στη μνημειώδη φράση του Τζων Κέννεντυ: «*μη ρωτάς τι μπορεί να κάνει η πατρίδα σου για σένα, αλλά να ρωτάς τι μπορείς να κάνεις εσύ για την πατρίδα σου*». Είναι συμμετοχικό μοντέλο, αλλά δίνει έμφαση στην προώθηση του κοινού συμφέροντος που τίθεται πάνω από το ατομικό.

Το *ρεπουμπλικανικό* (*republican*)⁶⁵ μοντέλο από τη δική του πλευρά αναφέρεται στην ενεργή διάσταση του πολίτη και υπαγορεύει την ανάμειξη των πολιτών στα δημόσια ζητήματα προς αμοιβαίο όφελος ατόμου και κοινότητας. Θεωρεί κράτος και πολίτες ως μια οργανική κοινωνία που να μην έχει θεσπίσει κανόνες και αρχές ως όρους συμβίωσης, αυτοί όμως δεν συνιστούν από μόνοι τους μια κοινότητα –γι' αυτό υπαγορεύει τη σύμπτυξη μιας ενεργής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τα θεμελιώδη στοιχεία κοινωνικής φιλίας και αρμονίας.⁶⁶ Πρόκειται για ένα μαζικιστικό, πυκνό ως προς τις προβλέψεις του και ενεργητικό μοντέλο, που συνεπάγεται την αυτοσυνειδησία του πολίτη ως μέλους μιας κοινότητας με την οποία μοιράζεται κοινές αξίες και κοινή δημοκρατική κουλτούρα.⁶⁷

Οι τρεις τώρα διαστάσεις του θεσμού του πολίτη, προσδιορισμένες με βάση το περιεχόμενο της έννοιας, είναι η *τυπική* (formal), η *ουσιαστική* (substantive) και η *συναισθηματική* (affective)⁶⁸ και περιλαμβάνουν δικαιώματα, καθήκοντα,

64. Βλ. Κ. Evans, «Competence and citizenship: Towards a complementary model for times of critical social change», *Journal of Education and Work*, τόμ. 8, τχ. 2, 1995, σ.16.

65. Η γενεαλογία της ρεπουμπλικανικής παράδοσης ανατρέχει στον Αριστοτέλη και τον Κικέρωνα, για να καταλήξει στον Ρουσόω, τον Καντ και άλλους πολιτικούς φιλοσόφους. Είναι το μοντέλο πολίτη που υπαγορεύουν οι περισσότεροι πολιτικοί διανοητές.

66. D. Heater, *What is citizenship?*, ό.π., σ. 55.

67. Βλ. Κ. Evans, «Competence and citizenship: Towards a complementary model for times of critical social change», ό.π., σ.16.

68. S. Besson - A.Utzinger, «Toward European citizenship», *Journal of Social Philosophy*, τόμ. 39, τχ. 2, 2008, σ. 187-188.

συμμετοχή και ταυτότητα.⁶⁹ Πιο συγκεκριμένα, η τυπική αναφέρεται στο νομικό καθεστώς που απονέμει στον πολίτη την ιδιότητα μέλους και τα συνακόλουθα δικαιώματα και υποχρεώσεις και έχει διττό σκοπό: να εντάσσει στην κοινότητα τα άτομα που πληρούν τις προϋποθέσεις και να αποκλείει εκείνα που δεν φέρουν τα επιθυμητά χαρακτηριστικά. Η ουσιαστική διάσταση αντιστοιχεί στα πολιτικά δικαιώματα και στα δικαιώματα ενεργής συμμετοχής του πολίτη. Η συναισθηματική διάσταση τέλος αναφέρεται στην κοινωνικοψυχολογική έννοια της αναγνώρισης του ατόμου από το κράτος ως μέλους της εθνικής κοινότητας και στην αίσθηση του ανήκειν που απορρέει απ' αυτή την αναγνώριση. Είναι αλληλένδετη με την ταυτότητα καθώς είτε η ένταξη είτε ο αποκλεισμός από μια εθνική κοινότητα κατασκευάζει ή συντηρεί ταυτότητες.

Η πολιτογράφηση μέχρι και σήμερα γίνεται με βάση την εθνικότητα εκ γεννήσεως. Οι αρχές που καθορίζουν αν ένα άτομο μπορεί να είναι μέλος ενός έθνους-κράτους εκ γεννήσεως είναι το δίκαιο του αίματος (*ius sanguinis*) και το δίκαιο του εδάφους (*ius solis*). Το δίκαιο του αίματος απονέμει την εθνικότητα στη βάση κληρονομημένων χαρακτηριστικών, όπως είναι η κουλτούρα, η γλώσσα, η θρησκεία, τα κοινά έθιμα και οι παραδόσεις.⁷⁰ Την αρχή αυτή ακολούθησαν κυρίως η Γερμανία, οι χώρες των Βαλκανίων, της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Το δίκαιο του εδάφους υπαγορεύει την απονομή εθνικότητας βάσει του τόπου γέννησης και υπήρξε το μοντέλο πολιτογράφησης για τα αγγλόφωνα κράτη (ΗΠΑ, Αυστραλία, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία) αλλά και τη μετεπαναστατική Γαλλία.

6. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ. ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

Η ιδιότητα του ευρωπαϊού πολίτη απέκτησε νομική βάση με τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση που υπογράφηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992 στο Μάαστριχτ από τους εκπροσώπους των 12 τότε κρατών-μελών.⁷¹ Συγκεκριμένα το άρθρο 8 ορίζει τη θέσπιση της ιδιότητας του πολίτη της Ε.Ε., η οποία απονέμεται σε κάθε υπήκοο ενός κράτους-μέλους της Ένωσης, ενώ στα άρθρα 8Α-Δ ορίζεται μια σειρά ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που παρέχουν:

69. Βλ. G. Delanty, «Models of citizenship: Defining European identity and citizenship», *ό.π.*, σ. 294.

70. S. Besson - A. Utzinger, «Toward European citizenship», *ό.π.*, σ. 189.

71. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, 92/C 191/01, 29 Ιουλίου 1992.

1. τη δυνατότητα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής σε όλα τα κράτη-μέλη
2. τη δυνατότητα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του κράτους-μέλους κατοικίας του πολίτη
3. τη δυνατότητα προξενικής και διπλωματικής προστασίας από άλλο κράτος-μέλος, όταν ο πολίτης βρίσκεται στο έδαφος μιας τρίτης χώρας, στην οποία η χώρα προέλευσής του δεν διαθέτει προξενικές αρχές, και
4. τη δυνατότητα αναφοράς στον Ευρωπαϊό Διαμεσολαβητή που θεομοθετείται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 138 Ε.

Η ιδιότητα του πολίτη διαστρωματώνεται σε δύο επίπεδα, ένα εθνικό και ένα υπερεθνικό,⁷² και θεωρείται ότι προσδίδει μια νέα πολιτική διάσταση στη μέχρι τότε κυρίαρχα οικονομική φύση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.⁷³ Τα δε άρθρα της Συνθήκης του 1992 αντανακλούν μια ευρύτερη φιλοδοξία να καταστούν οι σχέσεις της Ε.Ε. και των ευρωπαίων πολιτών λιγότερο διαμεσολαβημένες από τα κράτη και περισσότερο ουσιαστικές. Οι υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης πίστευαν ότι τέτοιες άμεσες σχέσεις θα ενίσχυαν την πολιτική νομιμοποίηση, την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα της Ένωσης.⁷⁴ Σκεπτικιστές διανοούμενοι από την άλλη πλευρά άσκησαν κριτική στη Συνθήκη του Μάαστριχτ ότι αναφέρεται μόνο στην τυπική διάσταση της ιδιότητας μέλους και δεν αναγνωρίζει τα άτομα ως πολίτες αλλά μόνο ως εργαζομένους ή παροχείς υπηρεσιών που δεν πρέπει να χάνουν τα δικαιώματά τους, όταν μετακινούνται.⁷⁵

Στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (2 Οκτωβρίου 1997) προστέθηκε στο άρθρο 8, παράγραφος 1 της Συνθήκης του 1992 η φράση «*Η ιθαγένεια της Ένωσης συμπληρώνει και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια*». Το σημαντικό συνίσταται στο ότι α) η ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη έχει μια *παράγωγη* φύση, αφού προέρχεται αυτομάτως από την εθνικότητα ενός κράτους-μέλους και β) μια *συμπληρωματική* φύση, αφού δεν αντικαθιστά την ιδιότητα του εθνικού πολίτη. Φαίνεται επίσης *αποσπασματική*, καθώς τα δι-

72. D. Heater, *What is citizenship?*, ό.π., σ. 116.

73. Βλ. European Commission, *EU Citizenship report 2010. Dismantling the obstacles to EU citizens' rights*, Brussels, 27.10.2010, COM (2010) 603 final.

74. J. Painter, «European citizenship and the regions», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 15, τχ. 5, 2008, σ. 6.

75. E. Meehan, *Citizenship and the European Union. Discussion Paper C63*, Zentrum für Europäische Integrationsforschung, Universität Bonn, 2000. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c63_meehan.pdf, προσελάσθηκε στις 15/12/2010.

καιώματα που παρέχει δεν αντιστοιχούν αριθμητικά στα δικαιώματα του εθνικού πολίτη, είναι εξαιρετικά ισχνή ως προς τα πολιτικά δικαιώματα, ενώ απουσιάζουν οι αναφορές στις υποχρεώσεις.⁷⁶

Η Συνθήκη του Άμστερνταμ δεν διεύρυνε τα υπερεθνικά πολιτικά δικαιώματα με την προσθήκη του δικαιώματος συμμετοχής στις βουλευτικές εκλογές του κράτους-μέλους διαμονής, αλλά εστίασε στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Διαβεβαιώνει μάλιστα ότι κάθε κράτος-μέλος που θα παραβιάζει συστηματικά αυτά τα δικαιώματα θα υπόκειται σε ποινές, μέχρι και τη στέρηση του δικαιώματος ψήφου στο Συμβούλιο. Μία νέα παράγραφος που προστέθη στο άρθρο 1 της Συνθήκης του Μάαστριχτ επιβεβαιώνει «την προσήλωση στα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα, όπως ορίζονται από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (Τορίνο, 18 Οκτωβρίου 1961) και τον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989». Παρέχει επίσης μια σημαντική νομική και πολιτική προστασία εκχωρώντας στους πολίτες το δικαίωμα να παραπέμπουν τους κοινωνικούς θεσμούς στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για κάθε πράξη που θεωρούν ότι παραβιάζει τα δικαιώματά τους. Τέλος συμπληρώνει ότι κανένα κράτος δεν εντάσσεται στην Ε.Ε. εάν δεν σέβεται αυτά τα θεμελιώδη δικαιώματα.⁷⁷

Η παραπάνω δέσμευση επαναλήφθηκε πανηγυρικά στις 7 Δεκεμβρίου 2000 με την ανακοίνωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁷⁸ Ο Χάρτης αυτός συνοψίζει σε επτά τίτλους και 54 άρθρα τις θεμελιώδεις αξίες της Ε.Ε., τα ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα του ευρωπαίου πολίτη. Πολλοί έσπευσαν να τον θεωρήσουν αντίβαρο στη φιλοσοφία της ελεύθερης αγοράς, ενώ καλλιεργήθηκαν οι ελπίδες ότι μια πιο ευρεία αντίληψη των δικαιωμάτων θα συνέβαλλε σε μια ανανέωση της πολιτικής της Ένωσης.⁷⁹

Τέλος, η Συνθήκη της Λισσαβώνας (που υπογράφηκε στις 13 Δεκεμβρί-

76. Βλ. S. Besson - A. Utzinger, «Toward European citizenship», *ό.π.*, σ. 192-193.

77. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Συνθήκη του Άμστερνταμ που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις Συνθήκες περί Ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και ορισμένες συναφείς πράξεις*, 97/C 340/01, 10 Νοεμβρίου, 1997. Βλ. επίσης European Commission, *Treaty of Amsterdam: what has changed in Europe*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg 1999.

78. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2000C 364/01, 19.12. 2000.

79. D. Castiglione, «We the citizens? Representation and participation in EU constitutional politics», στο R. Bellamy - D. Castiglione - J. Shaw (επιμ.), *Making European citizens. Civic exclusion in a transnational context*, *ό.π.*, σ. 79.

ου του 2007) εισήγαγε ένα νέο δικαίωμα, την πρωτοβουλία των πολιτών: τη δυνατότητα ενός εκατομμυρίου πολιτών να καλέσουν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, να υποβάλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία οι εν λόγω πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται νομική πράξη της Ένωσης για την εφαρμογή των Συνθηκών (Άρθρο 8 Β 4).⁸⁰ Το αξιοσημείωτο είναι ότι το άρθρο απευθύνεται στους πολίτες της Ένωσης και όχι στους πολίτες των κρατών-μελών, ενώ τα μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ορίζονται ως «αντιπρόσωποι των πολιτών της Ένωσης» και όχι απλά ως «αντιπρόσωποι των λαών των κρατών-μελών», γεγονός που δείχνει ότι η Ένωση μέσα από την ενίσχυση του θεσμού του ευρωπαϊκού πολίτη αποβλέπει στην προώθηση της πολιτικής της ολοκλήρωσης.

7. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τα επιτεύγματα και τη συνεχή διεύρυνσή της, αντιμετωπίζει το παράδοξο της αποστασιοποίησης των πολιτών της έναντι των ευρωπαϊκών θεσμών και της απροθυμίας τους να συμμετάσχουν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στις ευρωεκλογές. Οι λόγοι που αποδίδονται για να εξηγήσουν αυτό το παράδοξο έχουν να κάνουν με τη γνωστική, συναισθηματική και την πρακτική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη. Πρώτα απ' όλα, παρά την προσπάθεια προώθησης και οικοδόμησης ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας,⁸¹ οι πολίτες των κρατών-μελών προσδεμένοι ακόμα στις εθνικές τους ταυτότητες δεν έχουν αναπτύξει επαρκώς την αίσθηση του ανήκειν σε ένα υπερεθνικό σύνολο με κοινές αξίες και κουλτούρα (συναισθηματική διάσταση).⁸² Επιπλέον αναγνωρίζεται από τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. ότι οι πολίτες της Ένωσης ούτε γνωρίζουν επαρκώς τα δικαιώματά τους (γνωστική διάσταση) ούτε τα α-

80. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Συνθήκη της Λισσαβόνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*, 2007/C 306/01, 17.12.2007.

81. Η προσπάθεια ενθάρρυνσης των ευρωπαίων πολιτών για την υιοθέτηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας έγινε αρχικά μέσα από την υιοθέτηση μιας σειράς συμβόλων, όπως η έκδοση του ευρωπαϊκού διαβατηρίου, ο σχεδιασμός ευρωπαϊκής σημαίας και η επιλογή της 9ης ωδής του Μπέτοβεν ως του ευρωπαϊκού ύμνου.

82. R. Bellamy - D. Castiglione - J. Shaw, «Introduction: From national to transnational citizenship», *ό.π.*, σ. 15.

σκούν αποτελεσματικά (πρακτική διάσταση).⁸³ Η έλλειψη πληροφόρησης και συμμετοχής, και η ισχνή ευρωπαϊκή ταυτότητα αποδίδονται αφενός στην απουσία ενός κοινού ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου για πληροφόρηση και επικοινωνία⁸⁴ και αφετέρου στην ανυπαρξία ενός ευρωπαϊκού δημόσιου διαλόγου που θα έδινε μια πιο πλατιά λαϊκή διάσταση στην ευρωπαϊκή ενοποίηση.⁸⁵ Οι Osler και Starkey παρατηρούν ότι οι πολιτικές εξελίξεις στην Ε.Ε. έτρεχαν πάντα πριν από την ενημέρωση και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, γι' αυτό και οι κυβερνήσεις συναντούσαν πάντα εκ των υστέρων δυσκολίες στην εφαρμογή ευρωπαϊκών πολιτικών και προγραμμάτων.⁸⁶

Αντισταθμιστικά η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μεριμνά άγρυπνα για την εμπέδωση της ιδιότητας του πολίτη, ενώ συνιστά τον βασικό φορέα χάραξης πολιτικής στο ζήτημα. Έχοντας κατανοήσει ότι ένα ισχνό, μιμησιαστικό και τυπικό μοντέλο πολίτη, όπως θεσμοθετείται από τις ως τώρα συνθήκες της Ε.Ε., δεν μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην ενεργοποίηση των πολιτών, προωθεί ένα μοντέλο που δίνει έμφαση στην ενεργό συμμετοχή. Αυτού του είδους η εκδοχή ονομάζεται *ενεργός ιδιότητα του πολίτη* (active citizenship).

Η πρακτική διάσταση της συμμετοχής καταγράφηκε στην Ανακοίνωση της Επιτροπής, όπου τέθηκαν οι στρατηγικοί στόχοι της Ε.Ε. για την περίοδο 2000-2005.⁸⁷ Ο πρώτος σε σειρά στρατηγικός στόχος αναφέρεται στην προαγωγή νέων μορφών ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, με επιμέρους στόχους και βασικούς άξονες τη μεγαλύτερη συμμετοχή του πολίτη στον τρόπο λειτουργίας της Ένωσης και τη μεγαλύτερη διαφάνεια στη λειτουργία των θεσμικών οργάνων. Ο πρώτος επιμέρους στόχος υπαινίσσεται τη θεσμοθέτηση συμμετοχής των ευρωπαίων πολιτών στο αποφασιστικό επίπεδο, ενώ ο δεύτε-

83. European Commission, *Learning for Active Citizenship: A significant challenge in building a Europe of knowledge*, Foreword by Edith Cresson, 2005. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://ec.europa.eu/education/archive/citizen/citiz_en.html, προσελάσθηκε στις 06/12/2010.

84. S. Kaitatzi-Whitlock, «The missing European public sphere and the absence of imagined European citizenship», *European Societies*, τόμ. 9, τχ. 5, 2007, σ. 686-687.

85. Κ. Θεολόγου, *Πολίτης και κοινωνία στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Προσέγγιση στα υπερρεθνικά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής πολιτεότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 95.

86. A. Osler - H. Starkey, «Rights, identities and inclusion: European action programmes as political education [1]», *Oxford Review of Education*, τόμ. 25, τχ. 1 και 2, 1999, σ. 199.

87. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Strategic Objectives 2000-2005. Shaping the New Europe*, Brussels, 21.03.2000, COM (2000) 154 final.

ρος αποσκοπεί στη μεγαλύτερη δυνατή πληροφόρησή τους.

Το 2004, η Επιτροπή έθεσε ως βασική προτεραιότητα την εξασφάλιση πλήρους περιεχομένου στην έννοια του ευρωπαϊού πολίτη.⁸⁸ Έμφαση δίνεται εδώ στην προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου και της αλληλογνωριμίας των πολιτών των κρατών-μελών, καθώς και στη συμμετοχή των νέων. Η προτεραιότητα στη συναισθηματική και την πρακτική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη είναι εμφανής. Ένα χρόνο μετά (2005), η Επιτροπή πρότεινε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο να λάβουν απόφαση για την καθιέρωση προγράμματος με τίτλο «Οι Πολίτες για την Ευρώπη», προκειμένου να προωθηθεί η ενεργός ιδιότητα του πολίτη.⁸⁹ Ειδικότερα επιδιώκεται η σφυρηλάτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και της αίσθησης του ανήκειν μέσα από την αναγνώριση ενός κοινού αξιακού υποβάθρου και την αλληλεπίδραση των πολιτών, ενώ η ενίσχυση της αμοιβαίας κατανόησης θεωρείται ότι θα επιτευχθεί μέσα από τον διαπολιτισμικό διάλογο.⁹⁰ Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ε.Ε. ανταποκρίθηκαν έναν χρόνο αργότερα με την έκδοση απόφασης που καθιέρωνε το πρόγραμμα για την περίοδο 2007-2013.⁹¹ Το πρόγραμμα και οι δράσεις αυτές ορίστηκε ότι θα παρακολουθούνταν και θα αξιολογούνταν μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες και με βάσει μετρήσιμους δείκτες, ενώ η Επιτροπή ήταν υποχρεωμένη να συτάσσει περιοδικές αναφορές.

Η ανάπτυξη αυτών των δεικτών ανατέθηκε από την Επιτροπή σε ένα δί-

88. Βλ. European Commission, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, *Building our common Future. Policy challenges and Budgetary means of the Enlarged Union 2007-2013*, Brussels, 26.02.2004, COM (2004) 101 final/2. Την εποχή εκείνη, στην πέμπτη κατά σειρά διεύρυνση της Ένωσης, θα εισέρχονταν οκτώ χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, με σχετικά νεοπαγή δημοκρατικά καθεστώτα χωρίς κουλτούρα δημοκρατίας και συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

89. Commission of the European Communities, *Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council, establishing for the period 2007-2013 the programme "Citizens for Europe" to promote active European citizenship, presented by the Commission*, Brussels, 6.4.2005, COM (2005) 116 final.

90. Η Επιτροπή, στο πλαίσιο του προγράμματος, προτείνει τρεις κύριες δράσεις που περιλαμβάνουν αδελφοποιήσεις πόλεων, δομική υποστήριξη σε οργανισμούς έρευνας της ευρωπαϊκής δημόσιας πολιτικής (think-tanks), δομική υποστήριξη σε οργανώσεις και σωματεία της κοινωνίας των πολιτών και διοργάνωση εκδηλώσεων ευρείας προβολής.

91. European Parliament and Council of the European Union, *Decision No 1904/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 establishing for the period 2007 to 2013 the programme Europe for citizens to promote active European citizenship*, Official Journal of the European Union, L 378/32, 27.12.2006.

κτιο ειδικών ερευνητών από όλη την Ευρώπη,⁹² ενώ ήδη από τον Σεπτέμβριο του 2005, το Κέντρο Έρευνας για τη Διά Βίου Μάθηση (Centre for Research on Lifelong Learning, CRELL) είχε αρχίσει ένα ερευνητικό έργο με σκοπό να στηριχθεί η ανάπτυξη δεικτών. Η συνεργασία όλων των παραπάνω με τον συντονισμό του CRELL έδωσε την πρώτη μεγάλη εκροή που ήταν η ανάπτυξη μιας μέτρησης γνωστής ως Active Citizenship Composite Indicator (ACCI).⁹³ Εν τώ μεταξύ, κάθε κέντρο έρευνας αποπειράθηκε να δώσει έναν λειτουργικό ορισμό της έννοιας του ενεργού πολίτη, προκειμένου να προσδιορισθούν αυτοί οι δείκτες. Ο ορισμός του CRELL περιέχει τις εξής βασικές συνιστώσες: α) τη συμμετοχή στην κοινωνία των πολιτών, την κοινότητα και την πολιτική (ζωή και β) αμοιβαίο σεβασμό, ανεκτικότητα και μη βία.⁹⁴ Η έννοια της συμμετοχής σε αυτόν τον ορισμό είναι πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη· πολυδιάστατη διότι εκτός από τις πολιτικές περιλαμβάνει πολιτισμικές και περιβαλλοντικές δραστηριότητες, και πολυεπίπεδη διότι πρέπει να λαμβάνει χώρα σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Ο ορισμός αυτός, που συναντάται περίπου ίδιος στις έρευνες και των άλλων ερευνητικών κέντρων,⁹⁵ ανατροφοδοτείται συνεχώς από μετρήσεις σχετικές με την έννοια του ενεργού πολίτη.

Το μοντέλο του ενεργού πολίτη προωθείται επίσης με προγράμματα και δράσεις που στοχεύουν στην ενεργοποίηση ενός σημαντικού ευρωπαϊκού κοινωνικού κεφαλαίου, αυτού της νεολαίας. Η πολιτική συνεργασία στον τομέα της νεολαίας άρχισε να αναπτύσσεται με τη δημοσίευση από την Επιτροπή (Νοέμβριος 2001) της Λευκής Βίβλου με τίτλο «Μία νέα πνοή για την

92. B. Hoskins, *Active citizenship for democracy. Report from the first network meeting 30-31 January 2006*, European Commission Joint Research Center, Ispra 2006, σ. 1.

93. Ο δείκτης αυτός περιλαμβάνει τέσσερις διακριτές περιοχές συμμετοχής: 1) αντιπροσωπευτική δημοκρατία, 2) διαμαρτυρία και κοινωνική αλλαγή, 3) κοινοτική συμμετοχή και 4) δημοκρατικές αξίες. Βλ. B. Hoskins - M. Mascherini, *Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator*, *Social Indicators Research*, αρ. 3, 2009, σ. 469-470.

94. Βλ. B. Hoskins - J. Jesinghaus - M. Mascherini - G. Munda - M. Nardo - M. Saisana - D. Van Nijlen - D. Vidoni - E. Villalba, *Measuring Active Citizenship in Europe*, European Commission Institute for the Protection and Security of the Citizen, Ispra 2006, σ. 9-11.

95. Βλ. M. Weerd - M. Gemmeke - J.A.E. Rigter - C. Rij, *Indicators for monitoring active citizenship education, Research report for the European Commission, Directorate General/EAC*, ό.π., σ. 16-17. Βλ. επίσης, GHK, *Study on active citizenship education. Final report submitted by GHK*, European Commission, Directorate General for Education and Culture, 2007, σ. 55-60.

Ευρωπαϊκή νεολαία».⁹⁶ Οι τέσσερις θεματικές προτεραιότητες που προτείνονται εκεί είναι η συμμετοχή, η πληροφόρηση (ως προϋπόθεση της συμμετοχής), ο εθελοντισμός και η καλύτερη γνώση της νεολαίας.

Τέλος η Ε.Ε. πυκνώνει τα προγράμματα και τις δράσεις ενίσχυσης της ενεργού συμμετοχής. Το 2011 ορίστηκε με απόφαση του Συμβουλίου της Ε.Ε. ως το Ευρωπαϊκό Έτος των εθελοντικών δράσεων που προωθούν την ενεργό ιδιότητα του πολίτη (Άρθρο 1).⁹⁷ Το πρόγραμμα αυτό είχε ως στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και της αλληλεγγύης μέσα από την ισορροποίηση της αίσθησης του ανήκειν.

8. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η πρώτη ιστορική εμφάνιση της ιδιότητας του πολίτη παρουσιάζεται στην Αθήνα, η οποία καθιέρωσε τους δύο βασικούς άξονες-αρχές του θεσμού: την ισότητα και την ελευθερία. Η ισότητα στο πλαίσιο της δημοκρατικής Αθήνας λαμβάνει την έννοια της ίσης συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στην άσκηση καθηκόντων, ενώ διαθέτει ως διατρέχουσα αξία την αρετή, η οποία προσθέτει μία ποιοτική διάσταση στην ισότητα. Όλοι συμμετέχουν στη διακυβέρνηση, αλλά στις καίριες θέσεις επιλέγονται οι άξιοι.

Το ρωμαϊκό μοντέλο φαίνεται να κληροδοτεί τρεις παρακαταθήκες πολιτικής: α) τη χρήση της πολιτογράφησης ως εργαλείου παγίωσης της πολιτικής ενότητας και κυριαρχίας του ρωμαϊκού *imperium*· β) την καθιέρωση του φαινομένου της διπλής πολιτειότητας, προκειμένου να μη θίγεται το θεμελιωμένο *status quo* των περιοχών επικυριαρχίας της Ρώμης· και γ) τον τυπικό-νομικό προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη. Και οι δύο αυτές μορφές πολίτη (αθηναϊκή, ρωμαϊκή) ενείχαν το στοιχείο του αποκλεισμού στο ποιος πολιτογραφείται. Η νεωτερικότητα τέλος προσέφερε την τριμερή διάκριση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών. Παρέ-

96. Commission of the European Communities, *European Commission White Paper: A New Impetus for European Youth*, Brussels, 21.11.2001, COM (2001) 681 final. Βλ. και Commission of the European Communities, *Communication from the Commission to the Council, Follow-up to the White Paper on a New Impetus for European Youth: evaluation of activities conducted in the framework of European cooperation in the youth field*, Brussels, 22.10.2004, COM (2004) 694 final.

97. Council of the European Union, *Council decision on the European Year of Voluntary Activities. Promoting Active Citizenship (2011)*, 15658/09, EDUC 178, Brussels, 24.11.2009.

μεινε και αυτή αποκλειστική, καθώς πολιτογραφούσε όποιον θεωρούσε εθνικό πολίτη με βάση τη γέννηση.

Η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, όπως κατοχυρώνεται στις συνθήκες, παρουσιάζει ένα τυπικό, μινιμαλιστικό χαρακτήρα που δίνει έμφαση κυρίως στη διασφάλιση των οικονομικών και εργασιακών ελευθεριών των πολιτών. Η τυπική-νομική αυτή οριοθέτηση της ιδιότητας του πολίτη δεν συμβάλλει στην ενεργοποίηση των πολιτών και δεν προβλέπει τα καθήκοντά τους που θα μπορούσαν ίσως να ενισχύσουν μία αίσθηση του ανήκειν στη νέα υπερεθνική οντότητα. Η παράγωγη και συμπληρωματική φύση της επίσης την καθιστούν εξαρτημένη από την εθνική υπηκοότητα, γεγονός που δημιουργεί ανισότητες τόσο μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών ως προς τα δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής τους όσο και ως προς τους μετανάστες τρίτων χωρών που έχουν ενσωματωθεί οικονομικά στις χώρες διαμονής τους. Οι ευρωπαίοι πολίτες αποκλείονται ως προς τη συμμετοχή τους στις εθνικές εκλογές των χωρών διαμονής τους, ενώ οι μετανάστες από τρίτες χώρες, αν εξαιρέσουμε κάποια ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, αποκλείονται από το σύνολο των πολιτικών δραστηριοτήτων της χώρας διαμονής. Κατά συνέπεια η έννοια του πολίτη καθίσταται αποκλειστική, καθώς ορίζεται με βάση τη γέννηση.

Τέλος η οικονομική της οριοθέτηση, ενώ αντιμετωπίζει μία πτυχή της έννοιας της ισότητας, δεν διασφαλίζει μορφές αλληλεγγύης και συμμετοχής στα ευρωπαϊκά κέντρα λήψης αποφάσεων. Συνολικά απονέμεται σε πολίτες που δεν γνωρίζουν τα έστω ισχνά δικαιώματά τους και ως εκ τούτου δεν είναι σε θέση να τα ασκήσουν, ενώ παράλληλα δεν έχουν αναπτύξει επαρκώς ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνείδηση.

Από την άλλη πλευρά η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει αναλάβει να συμπληρώσει το κενό της τυπικής οριοθέτησης της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη προωθώντας μία πιο ενεργό εκδοχή της. Ως εκ τούτου έχει υιοθετήσει έναν ορισμό που καθιστά την έννοια του πολίτη πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη, ενώ μέσα από προγράμματα και δράσεις έχει δώσει έμφαση στην ενίσχυση της αλληλογνωριμίας των λαών, του διαπολιτισμικού διαλόγου και της αμοιβαίας κατανόησης, προκειμένου να προάγει την αίσθηση του ανήκειν και την καλλιέργεια ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η Επιτροπή έχει επιστρατεύσει επίσης την εκπαίδευση που καλείται να συμβάλει στην καλλιέργεια ικανοτήτων. Οι ικανότητες θεωρείται ότι θα καταστήσουν τους ευρωπαίους πολίτες ικανούς να συμμετέχουν στην οικονομική, κοινοτική και κοινωνική ζωή της Κοινότητας. Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνονται και οι λεγόμενες «ικανότητες του

πολίτη».⁹⁸ Το μοντέλο του ενεργού πολίτη και η απασχόληση θεωρούνται συμπληρωματικά, ενώ οι πολίτες καλούνται πλέον να ανανεώνουν στο πλαίσιο της διά βίου μάθησης γνώσεις και ικανότητες, ώστε να καθίστανται απασχολήσιμοι και να διεκδικούν μέσα από τη συμμετοχή τους τη μάθηση, την εργασία και τη διαμόρφωση του κοινωνικού και οικονομικού τους περιβάλλοντος.

98. Βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, *Βασικές ικανότητες για έναν κόσμο που αλλάζει*, Βρυξέλλες, 25.11.2009, COM (2009) 640 τελικό.